

Sigmund Freud. Politikatörténeti arcképvázlat

Érdemes Sigmund Freud (1845–1939) jelentőségét politikatörténeti szemszögből is áttekinteni, mert az életpályája takargat ilyen típusú tanulságokat is. Nem mintha Freud valaha is közvetlenül politizált volna, de magának az életműnek van politikai hatása. Persze Freud nem volt eleve apolitikus alkat, sőt fiatal korában felmerült benne a politikai karrier gondolata, amelyről aztán éppen politikai okok miatt tett le. S már itt is vagyunk az Osztrák–Magyar Monarchia történeténél. Freud szinte egész életét ebben a birodalomban, illetve osztrák utódállamában élte le.¹

Érzékeltetni akartam, hogy – jóllehet Freud életműve nemzetközi jelentőségű –, az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve a korabeli Bécs közelebbi ismerete nélkül aligha érthető meg. A birodalom ellentmondásosságát taglalva, Hanák Péter így írja le: “Egyetlen csekélyke érdemet azért ne tagadjunk meg ettől a liberálisan arisztokratikus és kedélyesen bürokratikus, abszolutisztikusan kormányzott jogállamtól. Igaz, duzzadt a lefojtott alkotó energiáktól, bővelkedett mellőzött és félreismert zsenikben, de azért – amint nagy írója és kritikusa, Robert Musil megjegyezte – itt mindig csak a zsenit tartották tökfeknek, de sohasem fordult elő, mint másutt, hogy a tökfeket is zseninek tartották volna. Ez a méltán széthullott, de sokáig méltánytalanul alábecsült állam a modern kultúra melegágya is volt, habár nem a századvégi polgári, hanem a 20. század második felét megért értelmiségi szemében.”² Az Osztrák–Magyar Monarchia és az első, sőt a második osztrák köztársaság megítélése a nyugati világban napjainkban is ellentmondásos – főleg a Freud szempontjából sem lényegtelen zsidókérdés szempontból. Egyes nézetek szerint az említett államalakulatok mintegy az európai, modern zsidó kultúra központjai, mások viszont a militáns antiszemitizmusukat hangsúlyozzák. A hasonlóan túlzó véleményeket Freud sohasem osztotta, bár a létező ellentmondásokat nem vonta kétségbe.

De ne járjuk tovább Hegel útját. Érjük be azzal, hogy az antihegelianus Freud is azoknak a nagy embereknek a szinte végtelen sorába tartozott, akik a kettős birodalom fejlődése és az ezzel járó feszültségek teremtményeként sorolódtak be a világgal kultúra hősei közé.

Freud – mint többen is kárhoztatták ezért – liberális volt; annak az osztrák liberalizmusnak a híve, amely a jozefinizmusra, illetve a felvilágosodásra vezethető vissza, s erejét már 1848-ban megmutatta, kitűnve demokratizmusával és bizonyos elemeiben szocialisztikus jellegével. 1867 után mind Bécsben, mind a magyar fővárosban nemzeti liberális kormányok kerültek hatalomra, soknemzetiségű országok irányítására. A radikálisabban liberális ausztriai kormány azonban 1879 nyarán a választásokon vereséget szenvedett.³ Freudnak éppen ez az 1879-es fordulat vette el (először) a kedvét a politikától. Nem mintha a liberálisok reformjaikkal néhány év alatt átalakították volna az akkori, jelentős részben hagyományosan konzervatív Ausztriát. Utána azonban a közel másfél évtizedig hatalmon levő Taaffe-kormány következett, amely sokak számára meglepetéseket hozott. A miniszterelnök a “fortwursteln”, a napról napra élés politikájáról beszélt, ám néhány területen szinte egyidejűleg a Bismarck-féle németországi szociálpolitikai intézkedésekkel hatékonyan bizonyuló reformpolitikát indított be. A cél a modernizáció kárvallottjainak a kárpótlása volt – tekintettel arra, hogy magát a modernizációt a konzervatívok sem akarták leállítani. A “szociálkonzervativizmus”-nak voltak antikapitalista vonásai, ezért részben a nagybirtokos arisztokrácia is támogatta. A kibontakozó szociáldemokráciával szemben Taaffe nem volt olyan ellenséges, mint Bismarck a már erős német szociáldemokráciával szemben, és mérsékelten – mondhatni jogállami módon – politizált még a liberálisokkal is. Ez azonban nem változtat a Freud által is helyeselt irányzat vereségén.⁴

Rejtélyesebb azonban, hogy egy új politikai alakulat kibontakozásáról került a véleménynyilvánítást, jöllehet az antiszemitizmusra általában érzékenyen reagált. A századelőn már tömegpárttá szerveződtek az ausztriai keresztényszociálisok, akiknek legismertebb személyisége Karl Lueger, a császárváros sokak által bálványozott főpolgármestere. Lueger elképesztően antikapitalista és egyben antiszemita hangot ütött meg, mely hangvétel alkalmasint a luegeri fénykorban a bécsi utcákat rozó fiatal Hitlerre is hatással volt.

A liberális Freud az osztrák szociáldemokrácia méltánylói közé tartozott, annak vezetőjét, Viktor Adlert személyesen ismerte. Ebből a szempontból érdekesekek az 1925-ben írt *Önéletrajz* következő sorai gimnáziumi éveiről, Heinrich Braun későbbi szociáldemokrata vezetővel való kapcsolatáról: “Nagy hatással volt rám egy nálam idősebb gimnazistatársam barátsága – aki később ismert politikus lett –, és ennek befolyása alatt én is jogot akartam tanulni és szociális munkával foglalkozni. Viszont erősen vonzott Darwin akkoriban aktuális elmélete, amely azt ígérte, hogy lényegesen előbbre viszi a világmindenség megértését és tudom, hogy Carl Brühl professzor Goethe *A természetről* szóló memoárjáról tartott népszerű előadása, melyet röviddel érettségi előtt hallottam, döntötte el azt az elhatározásomat, hogy orvos leszek.”⁵ A tömegmozgalmakat azonban tartózkodóbban szemlélte, mint a szociáldemokraták. Tartott a “mob”-tól, a lumpenelemektől; tagadva azt, hogy a félrevezethető, manipulálható sokaságnak vagy akár a többségnek mindig igaza lenne. A hiszterizált, elkeseredett tömegek agresszív ösztönei megfélemlítették. Az ausztriai szociáldemokrata tüntetések ugyan fegyelmezettek voltak, ám nem így a franciaországi tömegmozgalmak. Freud még fiatal korában elborzadt,⁶ amikor egy párizsi tüntetésbe keveredett, amelynek során többen is kiabálták az ilyen megmozdulások ismert “Lámpavasra” jelszavát. Érdekes, hogy a magyar politikusok közül éppen Széll Kálmán miniszterelnök (1899–1903) nyerte el a tetszését, mert felvette a harcot a parlamenti ellenzék obstrukciója ellen és ezt alkotmányosan, elegánsan, méltósággal tette.⁷

Nincs nyoma annak, hogy Freud ellenzéki véleményt hangoztatott volna. Ennek oka lehet, hogy szinte kizárólagos célja tudományos életművének építése volt, és ennek érdekében is erős (konzervatív) ellenállással kellett megküzdenie. Különbén is Taaffe ellen azért, mert más volt a véleménye a szociálpolitikáról, mint a liberálisoknak, aligha kívánhatott fellépni. Luegerről pedig valószínűleg úgy vélekedett – mint sokan mások –, hogy megmarad a retorika szintjén. Nagyjából ez is történt. Ez viszont az érintettekben megszilárdította azt az ősi – lefegyverző – véleményt, hogy a politikusok össze-vissza beszélnek, különben sem “eszik a levest olyan forrón”. Évtizedekkel később Lueger említett csodálója bebizonyította, hogy van, amikor még forróbban eszik. Ezt Freud is megtapasztalhatta.

Hermann István meggyőzően mutat rá a Freud szemléletében fellelhető elitista vonásokra és joggal emeli ki, hogy nem volt sem Nietzsche, sem az olasz fasizmus elméleti előfutáraként számon tartott Pareto követője vagy szimpatizánsa. Abban is igaza van, hogy a tömegektől való túlzott félelemtől “nem nehéz eljutni ahhoz a felfogáshoz, mely szerint minden politika korrump, legyen az akár demokratikus, akár nem”.⁸

Egy kérdés azonban mindenképpen elgondolkodtató, bár kronológiailag nem ide tartozik. Nem tudok róla, hogy Freud nyilvánosan hallatta volna hangját az 1927-es vagy az 1934-es ausztriai eseményekkel kapcsolatban, hogy szót emelt volna a Dollfuss kancellár által létrehozott korporatív “rendi állam” ellen. A döntő itt is a tudomány sáncai mögé való visszavonulás szándéka lehetett, de ehhez hozzájárulhatott a parlamentarizmussal szembeni bizonyos szkepszis is, s ez – talán furcsán hangzik – az állam által garantált józan rend igenlése. Még meglepőbb, hogy az 1938 előtti, tehát a hitleri politikával szemben álló Mussolini iránt is mutatott bizonyos enyhe megértést, bár nézeteit nem osztotta. Vélhetően magát, a korporatív állam eszméjét nem utasította eleve el. “Fasizmus”-ról pedig nem beszélt – hitlerizmusról igen. Nem tett egyenlőségjelet a kettő közé. (1938 előtt valóban lényeges különbségek voltak a két diktatúra között. Mussolini pl. nem volt rasszista.)

A politikusokról és a közéleti személyiségekről általában nincs túlságosan jó véleménye Freudnak, de a tudósokról sem. Shakespeare-re hivatkozott, aki a tömegeket manipulálhatónak tartotta, a kiemelkedő személyiségek közül pedig – szerinte – mindegyik megéri a maga pénzét.

Freud, aki még a hetvenes évek végén lefordította *John Stuart Millnek* "A munkáskérdésről, a nők választójogáról és a szocializmus problémáiról" c. gyűjteményes kötetét – E. Jones szerint "kongeniális munkát" végezve⁹ – a legautentikusabb forrás révén ismerkedhetett meg a munkáskérdéssel, a szocializmust és a nők választójogát illető liberális felfogással. Liberálishoz méltóan reagált az 1882-es tisztaeszlári vérvádperre is.¹⁰ Ez idő tájt mélyrehatóan és együttérzéssel világít rá a "szegény emberek" életére, tulajdonságaira, hangsúlyozva, hogy azok "túlságosan kiszolgáltatottak, tehetetlenek". Ezek a gondolatok egyik kései művében, a "Rossz közérzet a kultúrában" c., 1930-ban megjelent kötetben érnek be.

A századvég több politikai eseményéről Freud véleményt nyilvánít. Bismarck halálakor (1898) azonban nem marad el az éles bírálat a vaskancellár külpolitikai agresszivitása miatt. Igaz, jóval korábban, 1885-ben, XII. Alfonz spanyol király halála alkalmából lényegében magát a monarchikus rendszert marasztalja el. Párizsi látogatásának során a Père Lachaise temetőben csak Ludwig Börne és Heinrich Heine sírját kereste fel. Cromwellt és Garibaldit egész élete során tisztelte. Akárcsak Heine, bizonyos respektust érzett ő is Bonaparte iránt. Egyfajta sajátos respektust: bár – úgymond – lángeszű volt, mert mértéket veszített, "nagyvonalú gazemberré" vált. De érdemes visszatérni röviden *Börnéhez*. Korai szociálliberális, Heine barátja, Freud kedvenc írója, aki a "szabad asszociációk felé terelte figyelmét". Börne 1823-ban írt sorai ma is találónak és szellemesnek minősíthetők. A "Hogyan válhatunk eredeti íróvá három nap alatt" c. írásában a következőket olvashatjuk: "Íme, az ígért gyakorlati recept. Végy néhány árkus papírost és három egymást követő napon át jegyezzél le hamisítás és képmutatás nélkül mindent, ami csak eszedbe jut. Írd le, mint vélekedsz önmagadról, nőidről, a török háborúról, Goetheről, a Fonk-bűnügyről, az utolsó ítéletről, hivatali fölötteseidről – s amikor eltelt a három nap, meglepődve tapasztalod majd, milyen újszerű és meghökkentő gondolatok buggyantak ki belőled." Hát igen, jött rá Freud, valahogy így.¹¹

Azt, hogy Freud mennyire nem volt valóságidegen személyiség, jól mutatja viccelmélete is. Erre példa az ismert "szép jövő van mögötte" – "jópofa" mondás, amelyet Freud kifejezetten egyes pártpolitikusok politikai anakronizmusára vonatkoztatott. "Politikus" a következő megállapítás is: "A vice lehetővé teszi számunkra, hogy kiaknázzuk ellenfelünk valamely nevetséges vonását, amit különféle akadályok miatt nyíltan vagy tudatosan nem tehetnénk meg."¹²

Életrajzírója, Ernest Jones szerint "A politikai események megítélésében Freud semmivel sem tanúsított nagyobb éleslátást az átlagembernél. Figyelemmel kísérte az eseményeket, de nemigen érdeklődött a politika iránt, hacsak közvetlenül nem érintette saját munkásságát. Ez első ízben 1914-ben következett be."¹³ A megállapítás talán annyival egészíthető ki, hogy Freudnál az "érdeklődés hiánya" inkább azt jelentette, hogy nem akart politikai vitákba keveredni, főleg a hivatalosságokkal nem. Aligha képzelhető el ugyanis, hogy ne lett volna véleménye az "ablakai alatt" zajló, nézeteivel alapvetően ellentétes eseményekről.

Az biztos, hogy 1914 nyarán nem tapasztalt ilyen eseményeket. Azokhoz a kiemelkedő értelmiségiekhez (a többséghez) tartozott, akik szükségesnek tartották a háborút és annak a katonai szövetségnek a győzelmét, amelyhez országuk csatlakozott. A Monarchia fő frontja a keleti (orosz) front volt, márpedig a cári Oroszország iránt autokratikus politikai rendszere, pogromjai miatt általános ellenszenv mutatkozott. Freud helyeselte a birodalom külpolitikáját, elítélte a szarajevói gyilkosságot – jóllehet annak áldozata megtestesítője volt szinte mindannak, amit elvetett. Szerinte II. Vilmosnak valóban fegyvert kellett fogni, mert az antant be akarta keríteni Németországot. Különben is a háború biológiai természetű dolog. A hadüzenet utáni hetekben szinte csak a hadijelentések érdekelték. Hamarosan azonban már elhúzódó háborúra számított. Freud – egyébként tartalékos orvos százados – már túl volt a korhatáron, de idősebb fia, Martin önként jelentkezett frontszolgálatra, őt követte a fiatalabb fiú, Ernst, később a harmadik fia, Oliver is hadi szolgálatot teljesített. A háborús években is rengeteget dolgozó mester 1917-ben már a háborúvesztésről beszélt és a pacifistának tartott Wilson elnökben reménykedett, bár az antantról általában elmarasztaló a véleménye. Az orosz forradalmaknak örült, de aggódott, hogy ez javít az antant helyzetén, s rámutatott: a legfontosabb, hogy a béke általános legyen.

A Budapesten, 1918 szeptemberében megtartott ötödik nemzetközi pszichoanalitikus kongresszus – amelyen úgy jelent meg mint a szakma szinte mindenki által elfogadott fejedelme – felvidámította. A jó rendezésért barátját és tanítványát, Ferenczi Sándort dicsérte.¹⁴

Freud 1918 őszén ezt írta Jonesnak: “Ezek az idők iszonyúan feszültek. Helyes, hogy a régi meghal, de az újnak még nem érkezett el az ideje.” Ferenczihez írt (Jones által keltezetlen) levelében pedig: “Azt hiszem, szörnyűséges dolgok fognak történni Németországban – sokkal rosszabbak, mint maguknál vagy minálunk. Gondoljon csak a legutóbbi négy és fél esztendő iszonyú feszültségére és a szörnyű csalódásra, ami most hirtelen elszabadult... Ne hagyja, hogy úrrá legyen magán a Magyarország sorsán érzett aggodalom; meglehet, hogy az események e tehetséges és életerős nemzet újjászületéséhez vezetnek. Ami pedig az öreg Ausztria bukását illeti, e fölé csakis mélységes elégtételt érezhetek.”¹⁵ Amikor is a háború kitör, Freud lelkendezik az “öreg Ausztriáért”, amikor az a háborúvesztés és forradalmak miatt felbomlik, azt mondja, hogy megérdemelte. Sokan gondolkodtak hasonlóképpen. Így Németországot illetően Thomas Mann, a Monarchiát tekintve Robert Musil és Franz Kafka, de – a Freud által személyesen is ismert – Rilket is említhetnénk. A birodalom ellentmondásai fejeződnek ki az említett állásfoglalásban. A háborús évek megmutatták azt is, hogy Freudban bizonyos politikai szenvedély is lakozott (gondoljunk említett fiatalkori politikusi ambícióira) és joggal tartott attól, hogy ha ez elszabadul, annak az életmű látja a kárát.¹⁶

A betegeskedő szerző a húszas évek elején ismét elzárkózott tehát attól, hogy politikai témát említsen, jóllehet kivette a részét a háborút követő gazdasági nyomorúságból, amelyet a “politika” okozott számára. Jonesnak írta: “Nem fog tőlem panaszt hallani. Még mindig nem roppant meg a derekam, s a világ semmiféle örütségéért sem tekintem magam felelősnek.”¹⁷ Valóban nem volt felelős és immár a rákkal mindennapos küzdelmet folytatva művek sorát írta meg. Témánk szempontjából kiemelendő az 1927-ben publikált “Egy illúzió jövője” c. írása, s az 1930-ban napvilágot látott a “Rossz közérzet a kultúrában” c. – említett – esszéje, amely az emberi boldogtalanságot elemzi.¹⁸ A két – témám szempontjából alapvető – munka sok szempontból kapcsolódik egymáshoz.

Az “Egy illúzió jövője” az emberi ösztönök kérdése kapcsán súlyos – és Freud társadalomszemléletére jellemző – problémákat érint. Hadd idézzek kissé terjedelmesebben: “Az emberi kultúrát – ez alatt mindazt értem, ami az ember életét az állati lét fölé emeli és attól megkülönbözteti – nem különítem el a civilizációtól. E kultúra a megfigyelő felé két arcot mutat. Egyrészt felöleli mindazt a tudást és képességeket, amelyeket az emberek elsajátítottak, hogy a természet erőin uralkodhassanak és hogy segítségükkel emberi szükségleteik kielégítésére javakat állítsanak elő. Másrészt pedig jelenti azoknak a berendezkedéseknek az összességét, amelyek arra szolgálnak, hogy az emberek egymáshoz való viszonyát, főképpen azonban az elérhető javak elosztását szabályozzák. A kultúrának ez a két arca nem független egymástól, először azért nem, mert az embereknek egymáshoz való viszonyát messzemenően befolyásolja az a körülmény, hogy a meglévő javak ösztöneiknek milyen mérvű kielégítését teszik lehetővé, másodsor azért nem, mert az egyén maga is egy másik egyén birtokává válhat, amikor az ő munkaerejét felhasználja, vagy őt szerelme tárgyául választja, végül pedig azért nem, mert minden egyén a kultúra virtuális ellensége, amely mégiscsak emberi értékeket képvisel.” Majd a továbbiakban: “Az a benyomásunk tehát, hogy a kultúra valami, amit egy kisebbség, amely jól értett ahhoz, hogy a hatalmi és kényszereszközök birtokába jusson, egy tiltakozó többségre rákényszerít.” Az embereknek spontán nincsen kedvük dolgozni és érvekkel nem lehet szenvedélyüket befolyásolni. Freud nem utasítja eleve el azt a felfogást, hogy ez a helyzet megváltoztatható, de ez nem látszik valószínűnek. “Nem akarom azt a benyomást kelteni, mintha nagyon messze kalandoztam volna el vizsgálódásom előre kitűzött irányától. Ezért kifejezetten hangsúlyozni szeretném: távol áll tőlem a szándék, hogy azt a nagy kultúrkísérletet, amely jelenleg az Európa és Ázsia között elterülő óriási országban folyik, megítéljem. Sem szaktudásom, sem képességem nincs ahhoz, hogy véleményt alkossak ezen kísérlet keresztülvihetőségéről, hogy megvizsgáljam az alkalmazott módszerek helyességét, vagy felmérjem a távolságot, amely a szándék és megvalósítása között elkerülhetetlenül fennáll.”¹⁹

Freud a vallások egyikét sem tartja alkalmasnak arra, hogy az emberek agressziós ösztönét valójában korlátok közé szorítsa. Vallásbírálatát nem a vulgáris ateizmus megnyilvánulása. Ezt mindig is elkerülte. A hatalom által “vezényelt” ateizmust pedig bírálta; értelmetlennek nyilvánította. Ezért Robespierre-t, a jakobinusokat és persze a bolsevikokat is támadta. A kommunista ideológiai-politikai programokat nem említi. Egyikre azonban – a “Rossz közérzet a kultúrában” c. esszében – kitért. “A kommunisták azt hiszik, hogy megtalálták az utat a rossz megoldására. Az ember egyértelműen jó, felebarátja jóakarátú, azonban a magántulajdon intézménye természetét elrontotta. A magánjavak birtoklása az egyiknek hatalmat kölcsönöz és ezzel abba a helyzetbe hozza, hogy felebarátját bántalmazza; a birtoklásból kizártaknak ellenséges érzülettel fel kell lázadniuk az elnyomók ellen. Ha megszüntetik a magántulajdont, a javak közösek lesznek, és élvezetükben minden ember részt vehet, el fog tűnni a rosszakarat és az ellenségeskedés az emberek között. Mivel minden szükséglet kielégül, senkinek sem lesz oka, hogy a másikban ellenségét lássa; a szükséges munkának mindannyian készségesen alávetik majd magukat.”²⁰ Freud – mint írja – nem tud állást foglalni, hogy a magántulajdon eltörlése előnyös-e vagy sem. Az eltörléshez fűzött reményeknek azonban nincsenek meg a lélektani előfeltételei. Az agresszióban kétségkívül része van a magántulajdonnak, ám vannak más okok is: az agressziót nem a magántulajdon teremtette meg. A magántulajdon eltörlése esetén is marad rá elég ok (pl. szexuális vonatkozásban stb.). Freud külön kiemeli az idegenek elleni gyűlöletet. “Mindig könnyebb nagyobb tömeget szeretetben egymáshoz fűzni, ha maradnak mások az agressziójuk kielésére.”²¹ Oroszországban a burzsoákat üldözik. “Csak amiatt aggódunk, vajon mihez kezdenek a szovjetek, ha most kiirtották a burzsoáziájukat?”²²

A mű ismert befejező mondatai: “Számomra az emberi faj létkérdésének tűnik, hogy vajon és milyen mértékben sikerül kulturális fejlődésének úrrá lennie az emberi agresszív ösztönöknek az együttélésben okozott zavarán... Az emberek a természeti erők feletti uralmukban odáig jutottak, hogy segítségükkel könnyű egymást az utolsó emberig kiirtaniuk. Innen származik jó része jelenlegi nyugtalanságunknak, boldogtalanságunknak, szorongó hangulatunknak. És most azt várjuk, hogy a két ‘mennyei hatalom’ másika, az örök Érosz megerőlteti magát, hogy éppoly halhatatlan ellenfelét legyőzze a harcban. De ki láthatja előre az eredményt, a végkifejletet?”²³

Freud nem elmegyógyászzal vagy akár lélektannal foglalkozik, mint némelyek gondolják, hanem “egészséges” emberekben is meglévő különböző tulajdonságok: így az agressziós ösztön társadalmi hatásával és következményeivel, illetve ezek kiküszöbölésének lehetőségeivel.

Freud – ugyancsak a “Rossz közérzet a kultúrában” c. művében – fellép a korlátlan, másokra tekintettel nem lévő szabadságigény ellen. “Úgy tűnik, hogy a kulturális fejlődés további útja arra halad, hogy ez a jog többé ne egy kis közösség – kaszt, népréteg, néptörzs – akaratnyilvánítása legyen, amelyik másokkal és talán a szélesebb kört magában foglaló tömegekkel megint csak úgy viselkedik, mint egy hatalmaskodó individuum.” Majd a freudi tétel: “Az ösztönszublímáció a kultúrfejlődésnek különösen szembeűnő vonása, ez teszi lehetővé, hogy magasabb lelki tevékenységek, tudományosak és művésziek, ideológiái a kulturális életben olyan jelentős szerepet játsszanak.”²⁴ Ugyanakkor nem hallgatja el azt a véleményét, hogy ellenszenvet vált ki belőle a mai szóhasználattal élve – fogyasztói társadalom. (Egyesek szerint ez nála is Rousseau hatása, civilizációellenes felfogás. A fogyasztói társadalom azonban – szerintem – nem azonosítható a társadalommal.) A “Rossz közérzet a kultúrában” nagyon határozott állásfoglalással kezdődik. Az első – s talán legismertebb – mondata a következő: “Nem lehet attól a benyomástól szabadulni, hogy az emberek rendszerint hamis mértékkel mérnek; hatalomra, sikerre és gazdagságra törekednek és ezt csodálják másoknál, az élet valódi értékét pedig lebecsülik.”²⁵ A pszichés és intellektuális forrásokból eredő örömszerzésről pedig elfeledkeznek. Nem indokolt Freudnak olyan, egyébként gyakori, interpretációja, mely szerint az individuumot mintegy a társadalom ellenében kívánta felszabadítani. A tudás, a munka, a megértés révén összhang kialakítására törekedett.

A harmincas évek elején felgyorsuló politikai események sodrában Freud, aki – mint a fentiek alapján vélhető – aligha volt mai szóhasználatnál élve libertárius, részletesen nyilatkozott a marxizmusról. “Karl Marxnak a társadalom gazdasági szerkezetéről és azon befolyásokról való vizsgálata, amelyeket a különböző gazdasági formák az emberi élet minden területére gyakorolnak, a mi korunkban kétségtelenül nagy tekintélyre tettek szert... A marxi elmélet egyes tételei meglepetést keltettek bennem, mint például az, hogy társadalmi formák fejlődése természettörténeti folyamat, vagy hogy a társadalmi rétegződésben végbemenő változások egy dialektikus folyamat útján egymásból keletkeznek.” Ezek az állítások pedig a “homályos hegeli filozófia lecsapódásának látszanak”.²⁶ Freud az osztályok létrejöttének okát inkább a gazdaságon kívüli kényszerben, a törzsi-faji különbségekben, az agresszív ösztönökben és a technikai fejlődésben látja, nem pedig valamilyen “természeti törvény” érvényesítésében. A gazdasági tényezők hatása más és más emberenként, fajonként, etnikumonként. Nem helyénvaló a gazdasági tényezők egyeduralmáról beszélni. Az ösztönök mellett a felettes-énnek is nagy szerepe van mind a változásokban, mind a velük szembeni ellenállásban. A marxi felfogást egy többtényezős változattal kellene kiegészíteni. A szociológia – mondja a freudi nézet – nem lehet más, mint “alkalmazott lélektan”. A diktatórikus bolsevik kísérlet “elhamarkodott”. – “Azokkal a nehézségekkel, melyeket az emberi természet fékezhetetlensége jelent minden emberi közösség számára, még ezután is hosszú ideig kell majd küzdeni.” A végső öszszegzés a bolsevizmusról: “Az elméleti marxizmus, ahogy az orosz bolsevizmusban megvalósul, egy világnézet energiáját, zártságát és kizárólagosságot öltötte fel, egyidejűleg azonban ijesztően hasonló lett ahhoz, ami ellen küzd.”²⁷

Természetesen lehet arra hivatkozni, hogy amit Freud hiányolt a marxizmusból, az “tulajdonképpen” benne van. (Arra is, hogy Marx gondolkodása kétségkívül történetibb, mint Freudé, és Hegel kategorikus – egyébként Eduard Bernsteinéhez hasonló – elutasítása is túlzás.) De az, hogy a freudi kritika legalábbis részben szintén jogos, aligha vitatható. (Érdeemes megjegyezni, hogy *Jászi Oszkár* a századelőn megjelent “Művészet és erkölcs” c. művében sok szempontból Freudhoz hasonló módon bírálja a marxizmust.)²⁸

Természetes, hogy a nagy válságra Freud is reagált, mégpedig 1932-ben, a krízis mélypontján. “Főlöszleges bármit is mondani az általános világhelyzetről. Meglehet, csak megismételjük azt a nevenséges történetet, amikor valaki egy égő házból egy madárkalitkát igyekezett kimenteni.”²⁹ Ami Németországot illeti, véleményét Freud 1933-ban, már a nácik hatalomra kerülése után így összegezte Marie Bonapartének: “Úgy tűnik, még a háborúban [az első világháborúról van szó – E. T.] sem domináltak annyira hazugságok és üres frázisok, mint napjainkban. Az egész világ hatalmas börtönné alakult. A legszörnyűbb cella Németország. Még teljesen bizonytalan, mi fog történni az osztrák zárkában. Előre látom, hogy a németek paradox meglepetéssel szolgálnak majd. Azzal kezdik, hogy a bolsevizmust kiáltják ki legnagyobb ellenségüknek, és végül olyasmivel végzik majd, amit nem lehet megkülönböztetni attól – kivéve talán azt, hogy a bolsevizmus végtére is forradalmi eszmét képvisel, míg a hitlerizmus eszméi tisztára középkoriak és reakciósak.”³⁰ Ehhez hozzá lehet tenni azt is, hogy – mint már arra utaltam – az életműben (pl. a “Mózes és az egyistenhit”-ben) feltalálható a Szovjetunióról néhány relatíve elismerő megállapítás is. A helyzet elviselését nehezítette a csalódás Németországban. Az 1930-ban ragyogó stílusáért Goethe-díjjal kitüntetett Freud nagy nemzetnek tekintette Németországot, és az 1933-as valóságot hitetlenkedve és csüggetegen vette tudomásul.

A szociáldemokrácia iránti szimpátiáját az első osztrák köztársaság időszakában nem becsülhetjük túl. Egyetértett a reformpolitikával, de az ausztromarxisták (elsősorban Otto Bauer kerülhet szóba) radikális hangütését és szocializmuskoncepcióját nem tartotta sem vonzónak, sem reálisnak. Ezért a választások alkalmával sem a szociáldemokratákra, sem jobboldali ellenfelükre nem szavazott, s ha egyáltalán indult ilyen erő, a liberálisokat tüntette ki bizalmával. A nácik megítélésekor Freud – ellentétben olyan hozzá közelálló személyiségekkel, mint pl. *Stefan Zweig* – nem veti fel a kérdést: miért kerültek hatalomra? Nyilván nem a “középkor” népszerűsége, hanem a versailles-i békerendszer és a nagy válság következményeként.

Ausztriát illetően azonban a tudós még 1933 áprilisában is meglepően bizakodó. “Noha az újságok sorozatos lázongásokról, tüntetésekről stb. számolnak be, Bécs nyugodt, az élet zavartalanul folyik. Afelől bizonyosak lehetünk, hogy a Hitler-mozgalom átterjed Ausztriára is – hiszen már gyökeret is vert –, de fölöttébb valószínűtlen, hogy itt is ugyanolyan veszélyt jelentene, mint Németországban. A jobboldal diktatúrája felé haladunk, ami egyenlő a szociáldemokrácia elnyomásával.”³¹ A hitleri jellegű zsidóüldözések azonban elkerülhetők lesznek. Ebbe a nyugati nagyhatalmak nem egyezhetnek bele – hitte. “Mi több, Ausztria – írja az említett helyen – nem hajlana a német brutalitásra. Így azután megmaradunk viszonylagos biztonságunkban. A magam részéről mindenesetre eltökéltem, hogy egy tapodtat sem mozdulok innen.”³² Ez volt a véleménye 1934-ben is, amikor már végképp nem mondhatta el, hogy Bécs nyugodt, az élet zavartalanul folyik. A fővárosban és országszerte polgárháború zajlott.³³ S ismét egy nem könnyen megmagyarázható – már említett – jelenség: Freudnak nincs szava sem Dollfussról, sem a Heimwehrről, sem semmiféle politikáról. Valószínűleg arra is gondolt, hogy a kancellár “tekintélyuralmi keresztény rendi állama” vagy akár Mussolini még mindig jobb, mint Hitler, akit talán még korlátozni is tudnának hódító terveiben. A náciakat azonban nem sikerült feltartóztatni, sőt maga Dollfuss is áldozatukká volt, utóda (Schuschnigg) pedig az 1938 márciusi Anschluss után koncentrációs táborba került.

A Dollfuss-hoz (és bizonyos értelemben Mussolinihez) való freudi viszonyra tehát nem adható könnyen okadatolás. Bizonyos magyarázatot azonban ő maga ad Mózes-tanulmányában, amelyet 1937-ben, Bécsben kezdett írni, de már Londonban fejezett be. E műben is foglalkozik a hitlerizmus–bolsevizmus kérdésével, a már említett szellemben. Álláspontjának módosulását jelzi, hogy immár a Hitler-ellenes konzervatív erőknek is – némi fenntartással – pozitív jelentőséget tulajdonít.³⁴

Freudot 1938 tragikus márciusa után is csak nehezen – ekkor is világhírére tekintettel – menekítették, illetve engedték ki Bécsből. (Ehhez Marie Bonaparte az angol és amerikai diplomácián kívül Mussolini segítségét is igénybe vette.) Maga a tudós kemény tartással ragaszkodott – már előrehaladt, súlyos betegségével küzdve – ahhoz az országhoz, amelyhez olyan bonyolult kapcsolat fűzte és amelyet minden fenntartása és sérelme ellenére is szeretett. (A bevonuló hitlerista csapatokat fogadó tomboló lelkesedésről nem vett tudomást. Ez a látvány ellenkezett “Ausztria-képével”.)

Felvetődik a kérdés: miért fontos, hogy mi volt a személyiség “privát” véleménye a politikáról, miért nem csak az életmű a fontos? Azért, mert Sigmund Freud már a századelő, az “Álomfejtés” megjelenése (1900) óta nemzetközi hírnévű tudós, sokakkal beszél, tárgyal, levelez. Véleményével – ha áttételesen is – számos értelmiségire, sőt elit értelmiségire hat. Állásfoglalásai némely szempontból modellértékűek. Ez megmutatkozott a még békés körülmények között, ám már halálos betegen, Bécsben megült 80. születésnapján, amikor *Thomas Mann* átadott neki egy üdvözlő iratot, amelyet rajta kívül több író is aláírt, nemcsak németek, élő klasszikusok, ismert antifasiszta személyiségek is, így *Jules Romains*, *H. G. Wells*, *Virginia Woolf*, *Stefan Zweig*. Az utóbbival való elmélyült ismeretsége azért jellemző, mert Zweignek koherens társadalmi nézetei voltak. A szociális elemet is magába foglaló polgári demokrácia híve volt. Ferenc József egykori birodalma nem volt ugyan ilyen, de Zweig a “megszépítő meszszeség”-ben mégis tündökletesnek látta. Nem úgy mint *Musil*, *Kafka* vagy mások.³⁵ Üdvözlőt kapott Freud *Albert Einsteintől* is, aki azt emelte ki, hogy a mester egy egész korszak világnézetére van nagy hatással. Az öt köszöntők közül – Zweigen kívül – emberileg talán a baloldali, meggyőződéses antifasiszta *Romain Rolland*-hoz állt legközelebb, aki 1932-ben az amszterdami békekongresszus egyik kezdeményezője volt. Freud, immár a béke embere, még megérte a második világháború kitörését. Egyetlen reménye a szövetségesek győzelme volt.

És az életmű? Ezt illetően végletes megfogalmazásokkal találkozunk. A tanítványokról és természetesen az ún. neo-freudiánusokról nem beszélhetünk. De magánál Freudnál maradva, fel kell vetnünk a “freudo-marxisták” húszas–harmincas évekbeli problémáját. Maga a megfogalmazás valami koherens nézetrendszerre utal. Mi az oka annak, hogy a kérdés mégis felvetődhetett? Az, hogy a freudi művek – a mester említett politikai felfogása és erőteljes Marx-kritikája (a marxi formációelmélet elutasítása, a marxi “jóslások” tagadása, a társadalmi és történelmi szükségszerűségek “dogmájának” elutasítása) mellett is voltak érintkezési pontok Marx és Freud között. A kérdés részletes taglalására (pl. *Wilhelm Reich* tevékenységének ismertetésére) e helyütt nincs lehetőségem, azonban – anélkül, hogy a szakmabeli magyar tanítványokról a budapesti pszichoanalitikus iskoláról beszélnek – rá kell mutatni *József Attilának* a freudizmussal kapcsolatos véleményére.

1935-ben a költő a következőket írta azzal az ismert marxi tétellel kapcsolatosan, hogy nem a tudat határozza meg a létet, hanem fordítva: “Egy új természettudomány, a pszichoanalízis azonban azzal a felfedezéssel vált a betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt olyan gondolatokat, amelyeket éppen a valóságos természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik.”³⁶ A “Hegel, Marx, Freud” c. tanulmány befejezetlen, de az ismert József Attila-versek (pl. “A város peremén” vagy a “Tudod, hogy nincs bocsánat”) világosan mutatják hogy a költő – a sztalinizált marxizmus képviselőitől kárhóztatva – a marxizmust és a freudizmust összeegyeztethetőnek, mi több: egymást kiegészítőnek tekinti; egyáltalán nem tartva attól, hogy Freud gátolhatja az osztályharcos forradalmár lendületét. Hiszen Freud nem tagadja az osztályharcot, a magántulajdon megszüntetésének eszméjét nem igenli, de nem is veti el. A munkásságról nem beszélt ugyan, de az elnyomottak indulatait megértette. József Attila felfogása szerint a pszichoanalízis segíti az egyén szocializációját és megérteti, hogy az irracionálisnak tűnő jelenségek is megközelíthetők racionális módon. Átveszi azt a meggyőző freudi érvet is, mely szerint még jó és általában az embereket kielégítő gazdasági és politikai körülmények között is meg kell (majd) küzdeni “az emberi természet féltelenségével”. Mindazonáltal mintha élne némelykor benne (is) bizonyos csalódás Rousseau elveszett világa iránt. Különben nem írná le a “Tudod, hogy nincs bocsánat”-ban:

Atyát hívtál elesten,
embert, ha nincsen isten.
S romlott kölkökre leltél
pszichoanalízisben.

József Attila Freud-értelmezése összhangban van Ferenczi Sándor 1923-ban írt autentikus véleményével. “A halálöszön és életöszön” Ferenczi Sándor által írt előszavában a következő, mondhatni időtlen megállapítást olvashatjuk: “Végre is: saját énünk, lelkivilágunk az a része a mindenségnek, melyet legközelebről ismerünk, és legalább olyan jogosult dolog a magunk mibenlétéről következtetni a környező természetre, mint megfordítva: a természeti jelenségekkel próbálni a magunk mivoltát magyarázni.”³⁷

De nemcsak József Attilára hatott Freud, hanem számos más íróra is. Nálunk talán elsősorban Kosztolányira. De szinte a *Nyugat* egész nagy nemzedékét említhetnénk: Babitsot, Kaffka Margitot, Füst Milánt... Kosztolányi a tudós születésnapján versben köszöntötte a “hősi hetvenévest” mint a Föld legnagyobb fiát.³⁸ Freud teljesítményét Németh László is nagyra tartotta. Önéletrajzában a tudóst “nagy elemző lángész”-nek nevezi, azonban művét a “maga módján” értelmezte. “Freud nomenklaturáját – írja – megpróbáltam az ő metaforájából az enyémbe helyezni, s közben nem volt nehéz az indulatnak az arcába nézmem, amelynek az értelem, a tudat, az erkölcs látszatával szemben erre az alvilágteremtő nyelvre szüksége volt.” Freud kapcsán ő is említi Marxot, megjegyezve, hogy mindketten “alkati okokból lesznek forradalmárokká”.³⁹

Elismerően vélekedett Freudról a korábban elutasító *Thomas Mann*, aki 1932-ben személyesen is megismerkedett a tudóssal és a következőket írta: “Ez az orvosi pszichológus, úgy vélem, minden megbecsülést megérdemel mint egy jövőző humanizmus úttörője, amelyet mi sejtünk és amely sok minden úton megy keresztül, és melyről a korábbi humanisták nem tudtak – egy olyan humanizmus előkészítője, mely az alvilág, a tudattalan, az ösztönök hatalmaival egy sokkal magabiztosabb, szabadabb, felhőtlenebb és művészileg érettebb viszonyban áll majd, mint ahogy az a neurotikus szorongásban és a hozzá tartozó gyűlölködésben ma szenvedő emberiség számára lehetséges.”⁴⁰ Mint ahogyan igazat kell adni az ugyancsak személyes ismerős, *Stefan Zweig*nek is: aki az emberrel, a társadalommal és a kettő összefüggéseivel foglalkozik, az egyben közéleti szerepet vállal. Már Zweig megsejtette, hogy a freudizmus az egész nyugati kultúrába be fog hatolni, szinte észrevétlenül, igazságai áttételesen eljutnak a köztudatba. Így is történt. Ha pl. valaki napjainkban megnéz egy Fellini- vagy Bergman-filmet – aligha gondol Freudra. Annál kevésbé, mert a freudi nézetek mintegy művészi “előzményei” már a korábbi klasszikus európai irodalomban is felfedezhetők. Maga Freud szenvedélyes irodalombarát volt. Kiváltképpen Shakespeare-t, Goethét és Dosztojevszkijt tartotta számon; műveiket munkája során fel is használta.

Freud hatása az irodalomra valóban nemcsak “irodalmi ügy”, mint ahogyan maga az irodalom sem pusztán az. Költészetet, korhangulatot formál, társadalmi tényező, amely a politikum szféráját is érinti. Ma már mindenki, aki emberi viszonylatokkal foglalkozik, tehát a politikus is, számol azzal, hogy nagyon sok behatásra az emberek freudi módon reagálnak. Alig vannak köztük olyanok, akik megkérdőjeleznék az ösztönök, az elfojtás, a libidó, az elszólások, a tudatalatti, az Ödipusz-komplexus létét és az ösztön és az intellektus küzdelmében (remélhetően) ne az utóbbitól várná az előbbi megszelídítését. Közéleti emberek olvassák írásait (alighanem főleg a baloldal), és érdekes megemlíteni, hogy a nevezetes, *Madzsar József* szerkesztésében 1929-ben, a Népszava Könyvkiadónál megjelent “Társadalmi Lexikon” méltatóan szól Freudról, illetve a lélekelemzésről, úgy véelve, hogy az utóbbi a társadalmi jelenségek vizsgálatában is szerepet vállalhat.

A tudós – talán elmondhatjuk – humanizálólag hatott valamennyi jelentős ideológiai-politikai irányzatra, mintegy hozzájárult azok “emberarcúvá” tételéhez. Általában is: konzervatív részről mind többen felismerik kritikai szempontoktól sem mentes felvilágosodás-szemléletét. “A pszichoanalízis modernista és romantikus (vagy antimodernista) pólusa együttesen tette lehetővé, hogy Freud víziója központi szerephez jusson a modernitás–posztmodernitás fordulópontjának kultúrájában és filozófiai gondolkodásában.”⁴¹

Mint láttuk már korábban is, ez a differenciált szemlélet vonatkozik a szociáldemokrata és a kommunista irányzatra, hiszen főleg az utóbbit sokat és nem eredménytelenül bírálták (pl. az egzisztencialisták) azért, mert – “a fiatal Marx” és “az öreg Engels” empátiája ellenére a struktúra elfedi előlük az embert. Persze csokorba lehet szedni a ma már jórészt – a tanítványok által – korrigált freudi túlzásokat. Nem minden “elszólás” freudi, nem minden álom értelmezhető a mester módján és talán a szexualitás jelentősége sem annyira meghatározó. S ha Freud azért bírálta Marxot, mert mindent az “ökonómiai tényező”-nek tud be; vajon nem lehetne-e szövé tenni, hogy Freud meg többnyire olyan emberekkel számol, akiknek nincsenek kenyérgondjai. Ő maga is tudta, hogy páciéntúrájának – számos külföldit is kezelt – összetétele (főleg a nagypolgársághoz tartozókról van szó) valóban egyoldalúságot okozhat. Azt is meg lehet említeni: ahogyan Marx túldimenzionálja (más érdekek rovására) az osztályérdekeket, Freud némelykor más egyoldalúsággal jár el az Érosz javára.

Nem arról van szó, mintha szociálisan érzéketlen lett volna, vagy az előnytelenebb társadalmi helyzetű emberek dolgait a “jószívű gazdagok” kegyelmére kívánta volna bízni. Nem volt sem az állami, sem az önkormányzati szociálpolitika ellen. Viszont talán (Adlerrel ellentétben) nem vette eléggé nyomatékosan figyelembe, hogy az emberek (páciensek) szociális, kulturális helyzete az általa vizsgált szférára is kihat.

Az említettekkel kapcsolatosan legyen szabad utalni egy önmagában is jelentős témára: ez Freud és a zsidóság. Álláspontja következetes volt. Amikor 1938 nyarán a londoni Jiddis Tudományos Intézet értesítette, hogy szeretné felkeresni, így válaszolt: “Nagyon örültem üdvözlésüknek. Nyilván tudják, hogy boldogan és büszkén vállalom zsidóságot, noha mindennemű vallás iránt, beleértve a mienket is, kritikusan tagadó álláspontra helyezkedem.”⁴² (Ezt bizonyítják a “Mózes”-sel kapcsolatos munkái is.) 1935 óta haláláig tagja volt a liberális B’né B’rith Tanácsnak, amely zsidó intézményeket tömörített. Ugyanakkor Freud semmi vonatkozásban sem volt elfogult. A hagyományos zsidó életvitel és bizonyos zsidó magatartásformák iránt is kritikus magatartást tanúsított. A cionizmustól és általában a különböző politikai szervezkedésektől elzárkózott, az ugyancsak Bécsben élő Theodor Herzlrel nem volt kapcsolata. Jóval később viszont vállalta a Jeruzsálemi Héber Egyetem igazgatósági tagságát.

Természetesen Freud is tudta, hogy pácienseinek, tanítványainak (nálunk pl. Ferenczi és Róheim), barátainak jelentős része zsidó. A zsidók említett túlreprezentáltságának okai komolyabban foglalkoztatták. Az okokról azonban sokat lehetne szólni. Szerintem a lényeg az, hogy a zsidó polgári értelmiséget bizonyos, a vagyonosok által is érzékelhető létbizonytalanság, fenyegetettség (pl. a “Lueger-korszak” sérelmei), az esetenként mutatkozó társadalmi diszkrimináció terelte a pszichológiai kérdések felé.

Freud tudatában volt annak, hogy általában a szociális körülmények hatnak az emberek testi és lelki egészségi állapotára. Úgy vélte azonban, a pszichoanalízis emellett is általános érvényű és nem jár együtt más – általa hangsúlyozottan nem bűvárolt – problémák mellőzésével. Azok az írók, akikre Freud hatással volt,⁴³ természetesen mint művészek az életet sokoldalúbban ábrázolták. *József Attila* pl. a “Hazám” c. közismert versben (1937) így “fejt álmot”:

Szövőlány cukros ételekről
álmodik, nem tud kartelekről.

József Attiláról szólva említenünk kell barátját, a jelentős szociáldemokrata teoretikust, a költőhöz közel álló *Fejtő Ferencet*. Fejtő – egyébként Bálint Mihály barátja – a freudizmusban sem kedvelte a doktrinerséget, az ortodoxiát. Rámutat azonban, hogy Freud és Marx szemlélete több közös vonást mutat. Mindkettő lázadó volt és egyben a felvilágosodás gyermeke. Kiemeli: “Freud is és Marx is arra törekedett, hogy romba döntse a naiv racionalizmust, amely a felvilágosodás évszázada után jellemezte az európai gondolkodást, vagyis azt a hiedelmet, hogy a világot az ész vagy a jól felfogott érdem kormányozza.”⁴⁴

A liberálisok is méltányolták Freudot. (*Gartner Pál* 1948-ban még tárgyilagos könyvet publikálhatott “A pszichoanalízis foglalatja” címmel.) A lenini időszakban még a kommunisták sem, habár a pszichológiai problémákat nem is tartották nehéz helyzetekben túlságosan fontosaknak. Később, a sztalinizált marxizmus már szidalomként emlegette a “pszichologizálást”, Freudot pedig nemritkán képtelen vádakkal illette. (Pl. azzal, hogy Nietzsche-tisztelete, valamint állítólagos darwinizmusa révén – netán akaratlanul – a nácik valamilyen előfutára lett volna.)⁴⁵ Ez a hang, ha nem is az említett drasztikussággal, nem volt idegen *Lukács Györgytől* sem. Az először az ötvenes évek elején megjelent “Az ész trónfosztása” c. művéből erről meggyőződhetünk. Felrója Freudnak, hogy politikamentes tudományt hirdet, hogy Paretónak a tisztelője. A “mélypszichológiáról” azt írja, hogy “a polgári dekadenciában” lett népszerű, sőt az okkultizmussal is kapcsolatba hozza. Tudomásom szerint Lukács véleményét Freuddal kapcsolatban a későbbiek során sem módosította.⁴⁶

1956 után kedvezőbbé váltak Freud reális elemzésének feltételei. Erre példa, mint “első fecske” Kardos Lajosnak a *Nagyvilág* c. folyóiratban megjelent írása “Freud és a freudizmus” címmel.⁴⁷ A szerző bizonyos mértékig méltányos a mester, de nem a tanítványok iránt: “...amit Freud alkalmazott – nem kis mértékben megrontotta a freudizmus.” S itt hadd tegye hozzá a laikus, aki előtt nyilvánvaló és természetes, hogy sem Freud, sem a tanítványok (mint ahogyan más tudósok) sem kerülhették el a túlzásokat és egyoldalúságokat. Ezek – akár szóba kerülnek, akár nem – a mester életművének grandiozitását nem érintik. Távolról sem indokolt tehát azt állítani, hogy akár Freud, akár tanítványai mintegy vitán felül állanak. 1968-ban megjelent egy terjedelmes mű – kommunista beállítottságú szerző, *Harry K. Wells* tollából “Pavlov és Freud” címmel a Kossuth Könyvkiadónál. A szerző többre tartja Pavlovot, de nem veszi át a korábbi, Freud-ellenes tézisek jelentős részét sem. A hetvenes és nyolcvanas években azután számos mű jelent meg Freudtól és Freudról. Ha a szűkebb szakmai szempontoktól eltekintek és megmaradok az előadás címénél, ki kell emelnem Hermann István tanulmányát, aki – bár számos esetben tévedve, alkalmasint kényszerű kompromisszumokkal – sokat tett Freud megértéséért.

De feltehető a kérdés: politikatörténeti szempontból mi Sigmund Freud öröksége? Nem könnyű a válasz. Már csak azért sem, mert halála óta is közel hat évtized telt el. Alapvetően más korszakban élünk. Nagy kontesztáló volt – ez kétségtelen. Nem volt elégedett saját korával. Ez sem vitatható, mint ahogyan a javítás szándéka sem. Nos, ellenzéki volt – másként gondolkodó. Még hozzá megvesztegethetetlenül. Őse volt-e a későbbi alternatív gondolkodásnak? Bizonyos tekintetben – ezt *Herbert Marcuse* is tanúsítja – igen. Elvetett mindent, ami a képmutatás, az álszenteskedés körébe tartozott. Még hozzá a mesterien használt irodalmi német nyelven. Freud ebben az értelemben művész is volt, s viszonylag jelentős intellektuális körre ható gondolkodó. Életében a hivatalosság mellőzte, ma képe ott van a papírpénzeken, talán bélyegeken is. Ausztria büszke rá – mint szülőföldre. Még idegenforgalmi plakátokon is feltűnt nemrég az arca csakúgy, mint Bécsben azokon az “emlékeztetőkön”, amelyek egy évezred legnagyobb osztrákjaira utaltak. (Jómagam elgondoltam egy másik “emlékeztetőt”. Azoknak az ilyen vagy olyan jelentős embereknek a névsorát állítottam képzeletben össze, akik életük jelentős szakaszában Bécsben munkálkodtak. Ez a névsor – biztosíthatom Önöket – elképesztő.)

Mi az oka tehát a fenntartásnak? Annak, hogy “bizonyos tekintetben”? Az, hogy Freud – más kérdés, hogy ez mennyire jó vagy rossz – nem pusztán “rombolást” hirdetett. Az alternatív gondolkodásban és mozgalmakban sokszor felfedezhető anarchisztikus elem. Ez Freudtól idegen. (Az a harcoss feminizmus is.) Tartott az anarchizmustól, amely esetenként zsarnokságot szülhet, vagy – szerinte – már maga is zsarnokság. Nem volt etatista, de államellenes sem. Mi több – volt szó erről –, úgy vélte, hogy az államhatalomnak szilárdnak kell lennie s vannak megkerülhetetlen funkciói. Polgári életvitele, hangsúlyozottan ennek megfelelő külseje is egyfajta fegyelmet fejezett ki. Freudot manapság is számításba kell venni, ha a humán szféráról van szó. Vélhetően így lesz ez a 21. században is. Azzal mindenki tisztában van, hogy nézeteit minden esetben szembesíteni kell az újabb tudományos eredményekkel. Freud meghaladható, de megkerülhetetlen.

A vége felé járva Stefan Zweiget idézem. Zweig, a barát, az egész életművet áttekinti esszéjében. Rámutat a tudós irodalmi irányultságára, tehát Shakespeare-re, Goethére, Balzacra, Dosztojevszkijre, majd megállapítja: “A lélektan a fejlődő ember felépítésében csak most szegődhet segítőként a pedagógiához, a betegek gyógyítójaként az orvostudományhoz, a tévelygők ítélőjeként az igazságszolgáltatáshoz, s az alkotás megértőjeként a művészethez. Miközben igyekszik minden egyes individuumot önmaga számára megmagyarázni, egyben mindenki másnak is segít. Mert aki megtanulta, hogy önmagában megértse az embert, az megérti mindenki másban is.”⁴⁸

Természetesen Freudnak nemcsak konzervatív és “bolsevik” kritikusai voltak. Utóéletét nem követhetem nyomon, de arra utalok, hogy pl. olyan személyiségek, mint *Theodor W. Adorno* vagy *Walter Benjamin* is hívei voltak. *Gershon Scholem* már elismerése mellett fenntartásait is hangoztatta. (Így az általam sokat idézett “Egy illúzió jövője” c. művéről egyenesen lesújtóan nyilatkozott.) A sort lehetne folytatni. Befejezésül hadd kanyarodjam vissza a kezdetben elutasító Thomas Mannhoz. Szerinte Freud “egy jövőző humanizmus előkészítője”⁴⁹ a szenvedő emberiség szolgálatában. Ebben – azt hiszem – mindannyian egyetérthetünk.

¹ A birodalom megítélése a végletek között mozog. Korábban a kategorikus elítélés dominált; ma a millennium fényeire emlékezve inkább az ugyancsak egyoldalú felmagasztalás. Oriási sikereket hozó modernizációs folyamat zajlott akkor – mondjuk, vélhetően joggal. A folyamatot azonban a modernizáció konfliktusai aknázták alá, s ezek is hozzájárultak (természetesen a fő okot, a háborúvesztést követően) az összeomláshoz. Az eredmények jelentős része a történelmi fordulatok, konfliktusok mellett is tartósan bizonyult.

² *Magyarország története 1890–1918.* Főszerk.: Hanák Péter. Szerk. Mucsi Ferenc. 1. k. 2., jav. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 22. – Itt jegyzem meg, hogy a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájáról témánk szempontjából is jó képet ad Sigmund Freud – Sándor Ferenczi: *Briefwechsel. Bd. 1–2.* Hrsg. Eva Brabant... unter der wissenschaftlichen Leitung von André Haynal. Böhlau Verlag Wien–Köln–Weimar 1993.

³ Az okok az 1873-as gazdasági világválság, a nemzetiségi ellentétek, valamint különböző külpolitikai problémák – így Bosznia–Hercegovina okkupációja – voltak. A vereség hatását az osztrák liberalizmus szinte az 1918-as forradalomig nem heverte ki, bár a 20. század elején lehetőségei megnövekedtek s e lehetőségeket ki is használta. Végző fokon a problémák összetorlódtak. Gazdasági válság(ok), szociális feszültségek, a nemzetiségek autonómiatörekvése, esetenként szeparatizmusa s még nem is beszélünk a történelmi Magyarország ismert konfliktusairól.

⁴ Habár ez a vereség nem volt végleges. A 20. század elején Ernst Koerber liberális színezetű kormánya kiterjedt szociálpolitikát folytatott, jól “kezelve” a szociális feszültségeket, viszont sok szempontból tehetetlennek mutatkozott a nemzeti problémával szemben. 1906–1907-ben a korabeli viszonyok szerint a birodalom ausztriai felén megvalósult az általános választójog is; ugyanakkor, amikor – az előbb említett probléma miatt – a parlament szinte működésképtelenné vált.

⁵ Sigmund Freud: *Önéletrajz*, 1925. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1989. 12.

⁶ Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága.* Budapest, Európa, 1973, 176.

⁷ Széll valóban jó gazdasági szakember, diplomatikus modorú államférfi volt, azonban – többek között – éppen azért bukott meg, mert az obstrukció elleni küzdelmét nem tartották eléggé erélyesnek. (Mellesleg egy igen színvonalas összeférhetlenségi törvényt fogadtatott el – amelyet egyesek a nagytőke elleni merényletként támadtak.)

⁸ Hermann István: *Sigmund Freud avagy a pszichológia kalandja.* Budapest, Gondolat, 1964, 54.

⁹ Jones, *i. m.* 69.

¹⁰ Uo. 180.

¹¹ Uo. 224.

¹² A vicc és viszonya a tudattalanhoz., 1905, *In:* Sigmund Freud: *Esszék.* Budapest, Gondolat, 1982. 32., 118.

¹³ Jones, *i. m.* 436.

¹⁴ Egyébként Freud tudott arról, hogy a Tanácsköztársaság idején Ferenczi Budapesten egyetemi katedrát kapott és a Ferenczivel kapcsolatban lévő Róheim Géza, a magyar néprajztudomány későbbi nagy alakja is megbízásokat vállalt. Ferenczi bizonyos vonatkozásban demokratikusabb alkat volt, mint Freud, ami a páciens és a pszichoanalitikus együttes munkájáról vallott nézeteiben is megmutatkozott. Politikai szimpátiáit jelzi kapcsolata Jászi Oszkárral, aki pedig a maga részéről arra buzdította, hogy tájékoztassa az értelmiségi közvéleményt a pszichoanalízisről. Ferenczi ezt meg is tette. 1913-ban az Országos Birói és Ügyészi Egyesületben előadást tartott “A pszichoanalízisről s annak jogi és társadalmi jelentőségéről” címmel. Ebben kiemeli Freud társadalomlélektani munkásságát, majd a korlátlan, túlhajtott (általa anarchizmusnak nevezett) liberalizmus és az “aszketikus” kommunizmus között valamiféle – későbbi kifejezés használva – “harmadikutas” álláspontra helyezkedik. “Kell hogy legyen az anarchizmus és a kommunizmus között... egy józan *individuaálszocialisztikus* irány, mely a társadalom érdeke mellett az egyén boldogságát is részesíti gondjaiban”, megakadályozva ezzel vad ösztönök kitörését (Vö. Ferenczi Sándor: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Szerk: Liszczenyi Adorján. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982. 173.) Az említett

- véleményhez lényegében egész pályáján hű maradt. Lásd Ferenczi Sándor: *Klinikai napló*, 1932. Sajtó alá rendezte Judith Dupont. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. 90.
- 15 Jones, *i. m.* 459.. Bizonyos értelemben – talán némi túlzással – a századforduló egész Osztrák–Magyar Monarchiájára érvényes, amit Szekfű Gyula Magyarországról ír: “A liberalizmusnak mégis csak széles skálájú szellemi tartalma mindinkább összesorvadt és végül is egy semmit sem akaró, kvietisztikus ‘konzervativizmussá’ száradt össze.” Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. V. k. Budapest, 1936. 520
- 16 Tanítványa és honfitársa, Alfred Adler politikusabb személyiség volt Freudnál, szociáldemokrata irányultságú, emellett orosz forradalmárokkal – így Trockijjal is – kapcsolatban állt. Ő viszont a “hatalom akarását”, az érvényesülési törekvést helyezte – Nietzsche hatására – előtérbe, ez pedig szintén közrejátszott abban, hogy eltávolodott Freudtól. Az utóbbit, az adleri alaptézist, mely szerint “a szuperioritás, a fölény célja minden embernél személyi és egyedi, páratlan” nem fogadta el. Az idézetet l. Alfred Adler: *Eletünk jelentése*. Budapest, Kossuth, 1997. 51. Carl Gustav Jung svájci pszichológus, a másik neves tanítvány “komplex pszichológiát” igényelve bevezette a “kollektív tudatalatti” fogalmát, ezáltal megkülönböztetett egyéni és kollektív tudattalant. A későbbiekben egy ideig Jung még a nácik iránt is táplált illúziókat. Ezek azonban hamarosan eloszlottak. Jung a politikáról szólva megjegyzi: “az ember és a társadalom, a jó és a rossz közötti feszültségben él. Kiegyensúlyozott állapot sehol sem létezik.” C. G. Jung: *Gondolatok a jóról és a rosszról*. Budapest, Kossuth, 1996. 113. Freud az “ortodox”, a mindkettőjükkel való – egyébként kölcsönös – szakítást az 1910-es években elkerülhetetlennek tartotta, noha “csalódása” erősen megviselte.
- 17 Jones, *i. m.* 499.
- 18 Sigmund Freud: *Egy illúzió jövője*. 1927. Budapest, 1945 (1991); *Rossz közérzet a kultúrában*. Ford. Liszczenyi Adorján. Budapest, Kossuth, 1992.
- 19 *Egy illúzió jövője...* 62.
- 20 *Rossz közérzet...* 63.
- 21 Uo. 64.
- 22 Uo. 101.
- 23 *Rossz közérzet...* 63.
- 24 Sigmund Freud: Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei*, 1932. Debrecen, 1943 (1993) 199–205.
- 25 I. k. 5.
- 26 Freud és a marxizmus kapcsolatával részletesen foglalkozik Hermann István, *i. m.* 57–60.
- 27 Derrida szerint Freud “félreismerte Marxot”. Valóban, Marx nem szól “természettörténeti folyamatok”-ról. Mindazonáltal bizonyos egyoldalúságokra Freud rámutat. Derrida véleményét l. Jacques Derrida: *Marx kísértetei*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1995. 188.
- 28 Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Budapest, 1908. 60–63.
- 29 Jones, *i. m.* 634.
- 30 A valódi konzervativizmust így jellemzi: “Mindenesetre úgy alakult a helyzet, hogy ma a konzervatív demokráciák váltak a kulturális haladás őrizőivé és hogy különös módon éppen a katolikus egyház intézményei szállnak szembe erélyesen az említett veszély elterjedésével.” Sigmund Freud: *Mózes*. Budapest, Európa, 1987. 88. A korszak bonyolult problémáiról, a parlamentáris demokrácia megítéléséről l. a radikális-demokrata Gáspár Zoltán: *Húsz év története – 1918–1938*. Budapest, 1939.
- 31 Jones, *i. m.* 634.
- 32 Uo.
- 33 Ez volt az 1934 februárjában zajlott ún. Schutzbund-felkelés.
- 34 L. *Mózes*, 88.
- 35 Stefan Zweig: *A tegnap világa*. Budapest, Európa, 1981.
- 36 József Attila összes művei. III. k. Akadémiai, Budapest, 1958, 268–269. – A kérdésre vonatkozóan lásd Braun, Karl-Henz: *Kritik des Freudo-Marxismus. Zur Marxistischen Aufhebung der Psychoanalyse*. Köln, 1979.
- 37 Sigmund Freud: *Jenseits des Lustprinzips*, 1920. Magyarul: *Halálösztön és életösztön*. Budapest, 1923 (1991), 7. Ferenczi Sándor előszava. – Sigmund Freud és Ferenczi Sándor levelezéséből kiderül, hogy Ferenczi milyen intenzív társadalmi kapcsolatokat tartott fenn a kor író- és művészvilágával. Kávéházakba járt, a Royal Szállóban egy asztalnál ült – többek között – Kosztolányival, Krúdyval, Bródyval, Berény Róberttel, a festővel. (I. m. 1. k. 122.) Nagyra értékelte Csáth Géza orvosi munkásságát. (Uo. 66.) Megvitatták az 1923-ban megjelent Freud-munkát, *A mindennapi élet pszichopatológiáját* stb. Ferenczit segítette munkatársa, Bálint Mihály, a “budapesti iskola” egyik jeles képviselője és – a széles körben ismert – Hermann Imre is.

- 38 L. Kosztolányi Dezső *összegyűjtött versei*. Budapest, Szépirodalmi, 1964, 659.
- 39 Németh László: *Homályból. homályba. Életrajzi írások*. I. k. Budapest, Magvető–Szépirodalmi, 1977, 221–222.
- 40 Jones, *i. m.* 669.
- 41 Vö. Szummer Csaba: A kartéziánus én Freud díványán. *Valóság* 1996, 12.
- 42 Jones, *i. m.* 669. Ismert volt előtte, hogy a pszichoanalízist ellenfelei gyakran holmi “zsidó dolognak” minősítették. A már említett Freud–Ferenczi levelezésből megtudhatjuk, hogy a magyar nemzeti liberalizmus egyik jeles alakja, Apáthy István professzor 1914 elején Freudról mint a “szemita pánerotizmus” képviselőjéről beszélt. (*I. m.* II. k. 298.)
- 43 A *Szép Szó* c. baloldali-polgári liberális folyóirat 1936. májusi számában több írással is megemlékeztek Freud 80. születésnapjáról. Közli József Attila “Amit szívedbe rejtesz” c. versét, amelynek címe alatt olvasható: Freud nyolcvanadik születésnapjára. (Ezt a költő németre fordítva elküldte a tudósnak, aki visszaigazolta és megköszönte a költeményt.) Ugyanebben a számban Ignóus “Egy német író: Sigmund Freud” címmel méltatja az ünnepezt irodalmi jelentőségét. Egy másik, itt megjelent cikk, amelynek Ignóus Pál a szerzője, “A liberalizmus házi reformja”. Ebben az olvasható, hogy a liberalizmust demokratikussá, szociálissá és arisztokratikussá kell tenni. (Az utóbbin azt érti, hogy fogékonnyá a szellemi értékek iránt.) Gáspár Zoltán ugyanott “Népszövetségi körjáték” c. írásában arra figyelmeztet: “... a diktatúra háborút jelent, az kétségtelen”. Ugyanebben az időben a népi írók zöme – az említett okok miatt – elutasította Freudot. Ez – 1945 után – a népiek és urbánusok közötti Illyés Gyulára is vonatkozik, aki hű maradt Rousseau emberképéhez. A második világháború kitörését megelőzően (1937-ben) azonban ő is, akárcsak Freud az első világháború idején, az agressziós ösztönök tobzódásáról ír. “Jog a XX. században” címmel a következőket olvashatjuk: Hol az igazság? Mindenkinél! / Ólheti egymást, mind aki él!
- Az 1945 utáni évtizedekben azonban Babits és Kosztolányi egykori tanítványának a pszichoanalízissel kapcsolatos nézeteiben már aktuálpolitikai szempontok is megjelentek.
- 44 Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig*. Budapest, Magvető, 1986. 213.
- 45 Hermann István ebben a vonatkozásban joggal bírálja Cudwell: *Studies in a dying culture* c., Londonban még 1930-ban megjelent munkáját.
- 46 A kérdésre vonatkozóan ld. Lukács György: *Az ész trónfosztása. Az irracionalista filozófia kritikája*. Negyedik kiadás. Budapest, Akadémiai, 1974, 180.
- 47 1957, 2.
- 48 Stefan Zweig: *Sigmund Freud*. Budapest, Balassi, 1993, 97.
- 49 Th. Mann méltató írása megtalálható: Sigmund Freud: *Esszék*. Budapest, Gondolat, 1982, 11.

In: **Freud, avagy A modern individuum felfedezése. Budapest, 1997. 44–75.**